

Τακούη Βακιρτζιάν

Επαγγελματικές δραστηριότητες και οικονομικές συναλλαγές των Αρμενίων στον Χάνδακα κατά την πρώιμη οθωμανική περίοδο (17ος-18ος αι.). Όψεις μιας κοινότητας υπό διαμόρφωση

ABSTRACT

The presence of Armenians on the island of Crete, whose strategic position is indisputable, dates back more than 1000 years. This study focuses on the professional activities and economic and financial exchanges of Armenians in Candia (Heraklion, Crete), from the surrender of the city to the Ottomans until the mid-18th century (1669-1750). It examines their involvement in occupations related to construction, mining, the military, craftsmanship, local and long-distance trade, “banking” operations, real estate transactions, and those related to religion. Furthermore, the research examines the intra-communal dynamics of the Armenians of Candia alongside their inter-ethnic relations, thereby offering a portrait of the community's historical evolution, its contribution to local daily life, and its role within the empire. The documents used for this study come from existing scholarly bibliography, Ottoman judicial archives of the qadi of Heraklion, local Armenian community registers, as well as inscriptions on the tombstones of Armenians buried in the city.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Αρμένιοι, Χάνδακας, Ηράκλειο, μουσουλμάνοι, οθωμανική περίοδος, ιεροδικαστικά έγγραφα, ταφόπλακες, αρμενική εκκλησία, επαγγέλματα, συναλλαγές, εμπόριο, οικονομία, αγοραπωλησίες, διαθήκες

Η παρούσα μελέτη ερευνά τις επαγγελματικές δραστηριότητες και τις οικονομικές συναλλαγές των Αρμενίων στον Χάνδακα από την εποχή της παράδοσης της πόλης στους Οθωμανούς, το 1669, μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα, όπως αυτές αποτυπώνονται: α) στα ιεροδικαστικά έγγραφα του Τουρκικού Αρχείου Ηρακλείου (ΤΑΗ), β) στις ταφόπλακες που βρίσκονται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης και στον αύλειο χώρο του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου,¹ της αρμενικής εκκλησίας της πόλης, γ) στο *Μεγάλο Ντομάρ*, το αδημοσίευτο κατάστιχο όπου καταγράφονται

¹ Πρόκειται για σαράντα περίπου μαρμάρινες ταφόπλακες ανδρών και γυναικών που ενταφιάστηκαν στον περίβολο της εκκλησίας. Εικοσιέξι από αυτές έχουν δημοσιευτεί από τον Hratch Bartikian (1984), “Կրօնիկ Լիզու Յերակիոնի բաղադի Ս. Զովհաննէս Կարապետ Եկեղեցու հայերէն տապալնագրերը”, *Պատմա-բանասիրական հանդես*, vol.1 (1984), Yerevan, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիա, 102-110.

1		2		3		4		5		6		7		8		9		10		11		12		13		14		15		16		17		18		19		20		21		22		23		24		25		26		27		28		29		30		31		32		33		34		35		36		37		38		39		40		41		42		43		44		45		46		47		48		49		50		51		52		53		54		55		56		57		58		59		60		61		62		63		64		65		66		67		68		69		70		71		72		73		74		75		76		77		78		79		80		81		82		83		84		85		86		87		88		89		90		91		92		93		94		95		96		97		98		99		100		101		102		103		104		105		106		107		108		109		110		111		112		113		114		115		116		117		118		119		120		121		122		123		124		125		126		127		128		129		130		131		132		133		134		135		136		137		138		139		140		141		142		143		144		145		146		147		148		149		150		151		152		153		154		155		156		157		158		159		160		161		162		163		164		165		166		167		168		169		170		171		172		173		174		175		176		177		178		179		180		181		182		183		184		185		186		187		188		189		190		191		192		193		194		195		196		197		198		199		200		201		202		203		204		205		206		207		208		209		210		211		212		213		214		215		216		217		218		219		220		221		222		223		224		225		226		227		228		229		230		231		232		233		234		235		236		237		238		239		240		241		242		243		244		245		246		247		248		249		250		251		252		253		254		255		256		257		258		259		260		261		262		263		264		265		266		267		268		269		270		271		272		273		274		275		276		277		278		279		280		281		282		283		284		285		286		287		288		289		290		291		292		293		294		295		296		297		298		299		300		301		302		303		304		305		306		307		308		309		310		311		312		313		314		315		316		317		318		319		320		321		322		323		324		325		326		327		328		329		330		331		332		333		334		335		336		337		338		339		340		341		342		343		344		345		346		347		348		349		350		351		352		353		354		355		356		357		358		359		360		361		362		363		364		365		366		367		368		369		370		371		372		373		374		375		376		377		378		379		380		381		382		383		384		385		386		387		388		389		390		391		392		393		394		395		396		397		398		399		400		401		402		403		404		405		406		407		408		409		410		411		412		413		414		415		416		417		418		419		420		421		422		423		424		425		426		427		428		429		430		431		432		433		434		435		436		437		438		439		440		441		442		443		444		445		446		447		448		449		450		451		452		453		454		455		456		457		458		459		460		461		462		463		464		465		466		467		468		469		470		471		472		473		474		475		476		477		478		479		480		481		482		483		484		485		486		487		488		489		490		491		492		493		494		495		496		497		498		499		500		501		502		503		504		505		506		507		508		509		510		511		512		513		514		515		516		517		518		519		520		521		522		523		524		525		526		527		528		529		530		531		532		533		534		535		536		537		538		539		540		541		542		543		544		545		546		547		548		549		550		551		552		553		554		555		556		557		558		559		560		561		562		563		564		565		566		567		568		569		570		571		572		573		574		575		576		577		578		579		580		581		582		583		584		585		586		587		588		589		590		591		592		593		594		595		596		597		598		599		600		601		602		603		604		605		606		607		608		609		610		611		612		613		614		615		616		617		618		619		620		621		622		623		624		625		626		627		628		629		630		631		632		633		634		635		636		637		638		639		640		641		642		643		644		645		646		647		648		649		650		651		652		653		654		655		656		657		658		659		660		661		662		663		664		665		666		667		668		669		670		671		672		673		674		675		676		677		678		679		680		681		682		683		684		685		686		687		688		689		690		691		692		693		694		695		696		697		698		699		700		701		702		703		704		705		706		707		708		709		710		711		712		713		714		715		716		717		718		719		720		721		722		723		724		725		726		727		728		729		730		731		732		733		734		735		736		737		738		739		740		741		742		743		744		745		746		747		748		749		750		751		752		753		754		755		756		757		758		759		760		761		762		763		764		765		766		767		768		769		770		771		772		773		774		775		776		777		778		779		780		781		782		783		784		785		786		787		788		789		790		791		792		793		794		795		796		797		798		799		800		801		802		803		804		805		806		807		808		809		810		811		812		813		814		815		816		817		818		819		820		821		822		823		824		825		826		827		828		829		830		831		832		833		834		835		836		837		838		839		840		841		842		843		844		845		846		847		848		849		850		851		852		853		854		855		856		857		858		859		860		861		862		863		864		865		866		867		868		869		870		871		872		873		874		875		876		877		878		879		880		881		882		883		884		885		886		887		888		889		890		891		892		893		894		895		896		897		898		899		900		901		902		903		904		905		906		907		908		909		910		911		912		913		914		915		916		917		918		919		920		921		922		923		924		925		926		927		928		929		930		931		932		933		934		935		936		937		938		939		940		941		942		943		944		945		946		947		948		949		950		951		952		953		954		955		956		957		958		959		960		961		962		963		964		965		966		967		968		969		970		971		972		973		974		975		976		977		978		979		980		981		982		983		984		985		986		987		988		989		990		991		992		993		994		995		996		997		998		999		1000	
11	Se. 2. 1.																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																														

της καθηγήτριας Ελισάβετ Ζαχαριάδου.⁵ Αποδελτιώθηκαν 96 ιεροδικαστικές πράξεις, στις οποίες κατονομάζονται Αρμένιοι ως διάδικοι ή μάρτυρες σε δίκες, ως συμβαλλόμενοι σε αγοραπωλησίες ή εμπλεκόμενοι με οποιαδήποτε άλλη σχέση σε διάφορες υποθέσεις. Ακολούθησε αντιπαραβολή των ονομάτων που αναφέρονται στα έγγραφα του καδή με αυτά που μνημονεύονται στις ταφόπλακες και στα κατάστιχα. Ταυτοποιήθηκαν αρμενικά ονόματα, των οποίων η ανάγνωση στις οθωμανικές πηγές δεν ήταν σαφής, λόγω των διαφορετικών πιθανών αναγνώσεων που συνεπάγεται η μεταγραφή τους στην τουρκική γλώσσα.⁶

Στα ιεροδικαστικά κείμενα οι Αρμένιοι προσδιορίζονται συνήθως εθνωνυμικά (*ermeni*), ως μη μουσουλμάνοι (*ζιμή*) ή ως χριστιανοί.⁷ Ο εντοπισμός ονομάτων αρμενικής προέλευσης, τα οποία, όμως, δεν συνοδεύονταν από κάποιον από τους παραπάνω όρους καθώς και το γεγονός ότι αρκετοί έφεραν τουρκικά ονόματα (ΤΑΗ 3:637, 267) ή ακόμα και ελληνικά (ΤΑΗ 3:476, 5:661), οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο αριθμός των Αρμενίων πρέπει να ήταν μεγαλύτερος από αυτόν που εμείς αναγνωρίζουμε.

Πολύτιμη πηγή πληροφοριών στην έρευνά μας αποτέλεσαν αγοραπωλησίες, πληρεξούσια, δωροδοκίες, δανειοληψίες, αρχιτεκτονικές παραβάσεις, αγωγές για επιστροφή εγγυήσεων και για εξόφληση ή μη δανείων, επαγγελματικές αντιδικίες (για πώληση εξοπλισμού, χρέη, διεκδικήσεις εμπορευμάτων ή αποζημιώσεων), συμφωνητικά για ιατρική θεραπεία και αλλαγή θρησκέυματος, οικογενειακές υποθέσεις (γάμοι, διαζύγια, υιοθεσίες), καταγραφές περιουσιών και διαθήκες, απελευθερώσεις δούλων, έγγραφα που αφορούν γενικότερα οικονομικά θέματα (όπως η διατίμηση σιτηρών, οι πίνακες αρτοποιιών, η είσπραξη φόρων), καθώς και ταφικά επιγράμματα.

Σκοπός μας δεν ήταν η εξαντλητική καταλογράφηση των επιτηδευμάτων των Αρμενίων την περίοδο 1669-1750, αλλά αφενός η ανάδειξη των επαγγελματικών πεδίων στα οποία κυρίως δραστηριοποιήθηκαν και αφετέρου η εκτίμηση της αλληλεπίδρασης της εθνοθρησκευτικής τους ταυτότητας με τις επαγγελματικές και οικονομικές τους συναλλαγές καθώς και το αποτύπωμά της στη γενικότερη στάση απέναντι στη ζωή, στις προσωπικές και επαγγελματικές τους σχέσεις. Καθ' οδόν προέκυψαν, βέβαια, επιπλέον ερωτήματα τα οποία αφορούσαν, μεταξύ άλλων, πληθυσμιακά δεδομένα και σχέσεις των Αρμενίων του Χάνδακα με αρμενικές κοινότητες άλλων περιοχών της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Πιθανόν μια μελλοντική έρευνα καθώς και η μελέτη των υπόλοιπων ιεροδικαστικών κωδίκων του ΤΑΗ, οι οποίοι προς το παρόν παραμένουν απροσπέλαστοι στους μη οθωμανολόγους, να επικυρώσουν ή να ανατρέψουν παρατηρήσεις και συμπεράσματα της παρούσας δημοσίευσης.

⁵ Οι παραπομπές στα έγγραφα που εκδόθηκαν στους τόμους που επιμελήθηκε η Ε. Ζαχαριάδου θα σημειώνονται στο εξής με τη μορφή ΤΑΗ (αριθμός κώδικα): (αριθμός εγγράφου).

⁶ Έτσι π.χ. ο αρμένιος παπά-Οσίπ, γιος Μιρζά, ο οποίος πουλά μια οικία στη συνοικία του Βεκίλη Χαρτζ Ρετζέπ Αγά το 1674, πρέπει να ταυτίζεται με τον ιερέα Χοβσέπ, πατέρα του Μικαέλ και της Αννά (ΤΑΗ 5:368· Bartikian 1984, 105, αρ. 3,5).

⁷ Το οθωμανικό κράτος και ο νόμος του Ισλάμ διέκριναν τους ανθρώπους με βάση την θρησκευτική τους ταυτότητα και όχι την εθνική. Οι Αρμένιοι, αν και χριστιανοί, ανήκαν σε διαφορετικό μιλλέτι από τους ελληνορθόδοξους. Το αρμενικό μιλλέτι δημιουργήθηκε το 1461.

Η πόλη του Χάνδακα παραδόθηκε στον Μεγάλο Βεζίρη Αχμέτ Φαζίλ Κιοπρουλού το φθινόπωρο του 1669, μετά από πολιορκία 21 χρόνων και καθημερινών βομβαρδισμών κατά τα δύο τελευταία έτη της. Ήταν ένας πόλεμος που μαινόταν λυσσαλέα ακόμα και κάτω από τη γη, σε λαγούμια, ενώ χρειάστηκε και μια προδοσία για την τελική επικράτηση (Σταυρινίδης 2019, 54). Στα οθωμανικά στρατεύματα, κατά την τελευταία φάση της πολιορκίας, μαζί με Σύρους, Αιγύπτιους, Τούρκους αλλά και ντόπιους που είχαν εξομώσει, υπηρετούσαν πολλοί Αρμένιοι, ως μηχανικοί και υπονομοποιοί. Τέτοια ήταν η περίπτωση του Ασλάν, γιου Δαυίδ, ο οποίος θέλησε για αδιευκρίνιστους λόγους να απαλλαγεί από την υπηρεσία που του είχε αναθέσει το κράτος, δηλαδή τη διάνοιξη υπονόμων (ΤΑΗ 3:132). Δανείστηκε λοιπόν ένα ποσό από ομοεθνή του για να πληρώσει τον αρμόδιο αγά και να εξαιρεθεί. Η υπόθεση θα γίνει γνωστή το 1671, όταν ο δανειστής θα διεκδικήσει την εξόφληση του δανείου του. Ο Ασλάν ήταν δηλαδή ένας από τους 8.000 Αρμένιους κατά την εκτίμηση της Ελ. Ζαχαριάδου, που είχε φέρει μαζί του ο Κιοπρουλού.

Στην ερειπωμένη και στρατοκρατούμενη πρωτεύουσα, αρμένιοι χτίστες αναλαμβάνουν σχεδόν αμέσως την επιδιόρθωση των κτιρίων και τη μετατροπή των εκκλησιών και των μονών της πόλης σε τζαμιά, λουτρά και οικίες ιδιωτών (Σταυρινίδης 2019, 147· Σαρηγιάννης 2021, 297-298). Μηχανικοί και αρχιτέκτονες εργάζονται για το κράτος. Το 1673, ένας αρχιτέκτονας, ο Χατζέρ, καταλαμβάνει μια ξεχωριστή θέση, καθώς ορίζεται με μπουγιουρντί ως ο μόνος αρμόδιος ελεγκτής για αρχιτεκτονικά ζητήματα στον Χάνδακα (ΤΑΗ 4:18). Από εδώ και στο εξής, κτίστες, ξυλουργοί και όσοι ανήκουν σε τέτοιου είδους συντεχνίες όφειλαν να τον αναγνωρίζουν ως ελεγκτή και να τον υπακούουν σε ό,τι αφορούσε τα παραπάνω.

Καθώς η πόλη αρχίζει να ανασυγκροτείται, οι τεχνίτες, μια άλλη κατηγορία επαγγελματιών, δραστηριοποιούνται στην αγορά για να καλύψουν τις ανάγκες της καθημερινότητας. Ανάμεσά τους βρίσκουμε τον Ασαντούρ που κατασκευάζει καβούκια (σαρίκια), τον ξιφοποιοί Βαρτάν, τον Πέτρο που κόβει λουριά για σέλες, τον χαράκτη Ιβάζ, τον ράπτη Μπογός και τον βαφέα Γιαγκόμπ. Οι τεχνίτες αυτοί οργανώνονται σε συντεχνίες (αρτοποιών, σιδεράδων, χρυσοχών, μυλωνάδων, ντελάληδων), για τις οποίες διαθέτουμε, ανάλογα με την ένωση, ελάχιστες ή αρκετές πληροφορίες. Γνωρίζουμε για παράδειγμα ότι επικεφαλής της συντεχνίας των χρυσοχών, το 1671, ήταν ο αρμένιος Ρουχτζάν, γιος Μερτζάν (ΤΑΗ 3:712), και ότι στο ίδιο σώμα, το 1696, υπήρχαν τουλάχιστον επτά αρμένιοι χρυσοχόοι.

Δεν θα ήταν υπερβολικός ο ισχυρισμός ότι αμέσως μετά την κατάκτηση του Χάνδακα, η συντεχνία των αρτοποιών κατακλύζεται από Αρμένιους. Την τριετία 1670-1672 καταγράφονται στους κώδικες 23 αρμένιοι αρτοποιοί, εκ των οποίων 17 το έτος 1672. Οι φούρνοι τους βρίσκονταν στην αγορά του Αγά, του Μαχμούτ Κεχαγιά, στο Σιβρί Τσεσμέ του Κεχαγιά Μπέη (ΤΑΗ 4:1199) – καμιά φορά μάλιστα ο ένας απέναντι ή δίπλα στον άλλο.⁸ Δεν γνωρίζουμε αν και σε ποιον βαθμό το επάγγελμα του αρτοποιού ήταν κληρονομικό. Παρατηρούμε όμως ότι κάποιοι από αυτούς βρίσκονταν συχνά σε δεινή οικονομική κατάσταση,

⁸ Για την αστική εικόνα του οθωμανικού Χάνδακα, βλ. Ελευθερία Ζέη (2005), *Χώρος και φωτογραφία. Το Ηράκλειο από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Κρητική Πολιτεία. Συλλογή Μιχάλη Σάλλα*, Αθήνα, ΠΙΟΠ, 99-108, όπου σημειώνονται οι συνοικίες της πόλης με τη χριστιανική και μουσουλμανική ονομασία τους. Άλλες πληροφορίες μπορούν να αντληθούν από τις διαδρομές του Εβλιά Τσελεμπή στον ιστότοπο <https://explore.cure-project.gr/routes/view/622b69ca9fb4ce001a4eb1f1/points-list>, καθώς και από τον ιστότοπο <https://waterincrete.ims.forth.gr/>.

πιθανότατα λόγω έλλειψης ρευστού. Για να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες, κατέφευγαν σε δανεισμούς, ενδοσυντεχνιακούς ή μη, όπως ο Φιλάγκια που δανείζεται 55 ασλάνια γρόσια, τον Δεκέμβριο του 1671, από τον επίσης αρμένιο αρτοποιό Ισκεντέρ. Δεκαπέντε ημέρες αργότερα, ο Φιλάγκια ενάγεται από τον σηματοφόρο και μουτεβελή του 72ου σώματος των γενιτσάρων του Χάνδακα, επειδή δεν εξόφλησε τα 50 ασλάνια γρόσια που του χρωστούσε (ΤΑΗ 3:637, 636).

Η κοινή εθνική καταγωγή δεν προεξοφλούσε εξ ορισμού την αλληλοϋποστήριξη μεταξύ Αρμενίων, όταν διακυβεύονταν επαγγελματικά ή εργασιακά δικαιώματα. Ο Μπογός και ο Θωμάς από τη συντεχνία των κατασκευαστών καρφιών έφεραν στο δικαστήριο τον Μανασάρ, επειδή αυτός, αν και ανήκε στη συντεχνία των κλειδαράδων, ασχολήθηκε με την κατασκευή καρφιών και προκάλεσε αναταραχή στην αγορά (ΤΑΗ 3:652). Στη συντεχνία των αρτοποιών, ο Σαρκίς, γιος Μαρντηρό, υπέβαλε μήνυση στις 13 Μαρτίου 1672 στον πρώην συνέταιρό του Σαρκίς, γιο Μαρόλα, επειδή μετά τη διάλυση του συνεταιρισμού τους (ο ενάγων) έπρεπε να αποζημιωθεί με 97 γρόσια και όχι με 17 που είχε πάρει. Ο Μπαγντασάρ πάλι που ήταν υπάλληλος στο αρτοποιείο του Ασλά, γιου Μουσά, κατέθεσε αγωγή κατά του εργοδότη του, επειδή δεν του είχε αποδώσει τα ημερομίσθιά του, όταν έληξε η εργασιακή τους σχέση (ΤΑΗ 3:241).

Εκτός από τη δυναμική παρουσία τους στις συντεχνίες των χρυσοχόων και των αρτοποιών, οι Αρμένιοι ασκούν στην πόλη το επάγγελμα του θυρωρού, του χαμαμτζή, του αργυραμοιβού και του φρεατωρύχου. Στις αρχειακές μας πηγές συναντήσαμε επίσης τους ιερωμένους Αγκόπ (+1669), δύο με το όνομα Χοβσέπ, τον διάκονο Ισραήλ (+1746),⁹ τον αρχιμανδρίτη Χαρουτιούν (+1751) και τον Αβραάμ τον Κρητικό (+1737).¹⁰ Η ύπαρξή τους συνδέεται στενά με τη θρησκευτική ταυτότητα και το θρησκευτικό αίσθημα των Αρμενίων του Χάνδακα.

Εικ. 2. Η ταφόπλακα του Χοβσέπ, 1729, ΑΕΗ (Bartikian 1984, 106, αρ. 12).

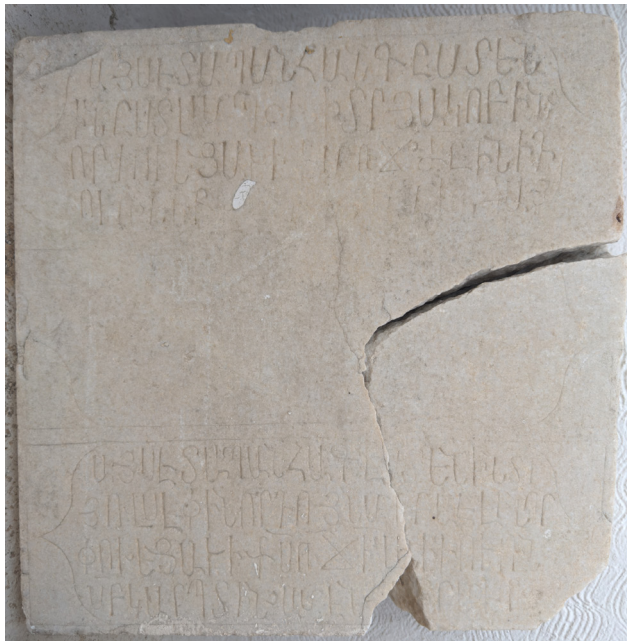
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԵՒ ԴԱՄԲ
ԱՐԱՆ ԸՍՏԱՄՊՈԼՅԻ ՂՈՒՅ
ՈՒԱԾՈՒ ՅԱՐՈՒԹԻՆԻ ՈՐԴԻ
ՅՈՎԱԵԲԻՆ ՈՐ ԵՒ ՅԱՆԳ
ԵԱԻԻ ԹՎՆ ՌՃՅԸ ՓԵՏՐ
ՎԱՐԻ Ը

Αυτός είναι ο τάφος και το μνήμα του Χοβσέπ,
γιου του κωνσταντινοπολίτη φρεατωρύχου Χαρουτιούν,
ο οποίος απεβίωσε στις 8 Φεβρουαρίου 1729.

⁹ Ο ιερέας Αγκόπ πέθανε το 1669 (Bartikian 1984, 104, αρ.1). Ο ιερέας Χοβσέπ φαίνεται να άσκησε τα ποιμαντικά του καθήκοντα από το 1674 έως το 1684. Ο συνονόματός του ιερέας πέθανε το 1733 (Μεγάλο Ντομάρ, αρ.27). Ο διάκονος Ισραήλ πέθανε το 1746 (Bartikian 1984, 107, αρ.17).

¹⁰ Ο Αβραάμ ο Κρητικός γεννήθηκε στον Χάνδακα, πιθανότατα κατά την περίοδο του Κρητικού Πολέμου, από ελληνίδα μητέρα και αρμένιο πατέρα. Υπηρέτησε ως επίσκοπος στη Ραιδεστό (1708-1734). Το 1734 χειροτονήθηκε στο Ετσμιατζίν, χωρίς να το επιζητήσει και λόγω συγκυρίας, Καθολικός Πατριάρχης απάντων των Αρμενίων, με το όνομα Αβραάμ Γ', βλ. *George Bournoutian (1999). The Chronicle of Abraham of Crete*, Costa Mesa, Mazda Publishers.

Εικ. 3. Η ταφόπλακα του ιερέα Αγκόπ (πάνω), 1669, ΑΕΗ (Bartikian 1984, 104, αρ. 1).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՐԱՅԵԼ
ԻՆ ԸՍՏԱՊՈԼՅԻ Տ[Է]Ր ՅԱԿՈԲԻՆ
ՈՐ ՓՈԽԵՅԱԻ Ի Բ[ՐԻՍՈՆ]Ս ՌԵԺԸ ԻՆ Ի Դ
ՈՒՌՆ Ս[ՈՒ]ՐԲ [ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ]

Αυτός είναι ο τάφος ανάπαυσης
του κωνσταντινοπολίτη ιερέα Αγκόπ,
ο οποίος απεδέδησε εις Χριστόν το 1669,
εν θύρα Αγίου Ιωάννου Προδρόμου.

Πολυάριθμοι είναι οι Αρμένιοι που ασχολούνται με το εμπόριο, αν και δεν δηλώνεται πάντα το είδος του εμπορεύματος που διακινούν. Σε τοπικό επίπεδο, ενδεικτικά αναφέρουμε τον

Βαρτάν που πουλά καλάμια (ΤΑΗ 3:647) και τον υφασματέμπορο Σεφέρ, ο οποίος νέμεται ένα κατάστημα από τα βακούφια του Μεγάλου Βεζίρη Αχμέτ Πασά, σε κεντρικότατο σημείο της πόλης, στην Πύλη Βολτόνε (ΤΑΗ 2:471). Οι περισσότεροι ταξιδεύουν για επαγγελματικούς λόγους εκτός Κρήτης, μεταφέρουν προϊόντα, για λογαριασμό δικό τους ή τρίτων, από και προς τον Χάνδακα, συμμετέχοντας ενεργά στο παράκτιο ή στεριανό εμπόριο στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Φέρνουν ολλανδικά και γαλλικά υφάσματα από τη Σμύρνη (Κωνσταντινίδης 1954, 353· ΤΑΗ 4:907) και είδη διατροφής από την Κωνσταντινούπολη. Οι συνεχείς μετακινήσεις τους από τον έναν τόπο στον άλλον αποτυπώνονται στον χαρακτηριστικό όρο με τον οποίο δηλώνονται στα έγγραφα: «προσωρινοί» κάτοικοι της πόλης. Ο Κιρκόρ, γιος Σιμόν, έμενε σε μια γειτονιά κοντά στη Βλάχκα, στην Κωνσταντινούπολη. Τον Δεκέμβριο του 1671 τον βρίσκουμε να κατοικεί στον Χάνδακα, στην αγορά του Κεχαγιά μπέη και να ανήκει στη συντεχνία των μπακάληδων. Όταν κάποια στιγμή χρειάστηκε χρήματα, δανείστηκε 100 ασλάνια γρόσια από τον Μουσά, γιο Κιρκόρ (ΤΑΗ 3:647). Η επιλογή του δανειστή δεν ήταν καθόλου τυχαία. Όπως προκύπτει από μεταγενέστερο έγγραφο, ο Μουσά είναι έμπορος που κατοικεί στη συνοικία Αλή Πασά της Πόλης, αλλά διαμένει κι αυτός προσωρινά στην αγορά Ρεΐς Εφέντη του Χάνδακα. Έρθε, δηλαδή, στη νεοκατακτημένη πόλη για να επιδοθεί ή ίσως να επεκτείνει τις επαγγελματικές του δραστηριότητες (Καραντζίκου – Φωτεινού 2003, λγ). Οι δύο άντρες μάλλον γνωρίζονταν από την Κωνσταντινούπολη· ίσως και να συνεργάζονταν επαγγελματικά. Είναι πολύ πιθανό, λοιπόν, τόσο η κοινή καταγωγή όσο και η προϋπάρχουσα σχέση τους να διευκόλυναν αυτήν τη συναλλαγή.

Η αρμένισσα Γκιουλσαφίρ (:), κάτοικος της πόλης Μερζιφούντα του βιλαετίου της Ανατολής, τον Φεβρουάριο του 1670, πριν αναχωρήσει για εμπορικούς λόγους για ένα μακρινό ταξίδι με προορισμό το Κάιρο, και με ενδιαμέσους σταθμούς την Ανδριανούπολη και τον Χάνδακα,

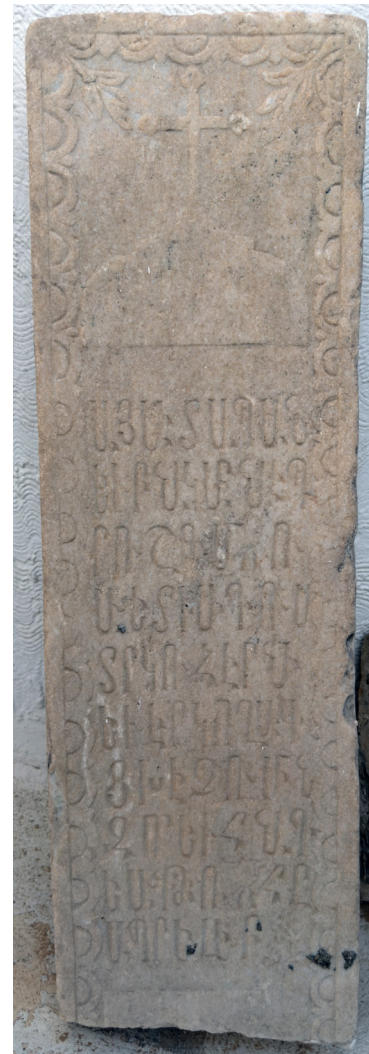
δέχεται από τον ανιψιό της Μεχμέτ Μπεςέ, γιο Αμπντουλλάχ,¹¹ γενίτσαρο του 72ου σώματος, 6 ράβδους καθαρού αργύρου, της μίας οκάς η καθεμιά, με σκοπό να τις πουλήσει στην Αίγυπτο, σύμφωνα με την τρέχουσα τιμή της αγοράς. Η Γκιουλσαφίρ (;) δηλώνει τότε, παρουσία μαρτύρων, ότι, αν πεθάνει, ο ανιψιός της έχει το δικαίωμα να ζητήσει και να λάβει από την περιουσία της 6 ράβδους καθαρού αργύρου ή το αντίτιμο της αξίας τους. Πεθαίνει πράγματι στο πλοίο κατά την επιστροφή της από την Αίγυπτο στον Χάνδακα, οπότε ο ανιψιός της προσφεύγει στα ιεροδικεία Ανδριανούπολης και Χάνδακα για να διεκδικήσει από τον διαχειριστή της περιουσίας της θανούσης το μερίδιό του. Δεν γνωρίζουμε πόσο καιρό έμεινε η Γκιουλσαφίρ (;) στην Κρήτη, αν είχε στο νησί εμπορικές συναλλαγές και τι είδους. Η ιστορία της όμως είναι πολύ ενδιαφέρουσα, επειδή όχι μόνο καταδεικνύει τη θέση του Χάνδακα ως διαμετακομιστικού κέντρου, αλλά επιπλέον σκιαγραφεί μια δυναμική έμπορο, η οποία δεν διστάζει να διανύσει μόνη της μακρινές αποστάσεις σε στεριά και σε θάλασσα, δημιουργώντας έτσι μια πολύ διαφορετική εικόνα από αυτήν που έχουμε για τις γυναίκες της εποχής (ΤΑΗ 2:335).

Από τους αρμένιους εμπόρους που δραστηριοποιήθηκαν για πολλά χρόνια στο νησί, κάποιοι ήρθαν με τις οικογένειές τους και κάποιοι απέκτησαν οικογένεια στην Κρήτη. Άλλοι εγκαταστάθηκαν μόνοι τους, αφήνοντας πίσω σύζυγο και παιδιά. Στην πρώτη περίπτωση ανήκει ο έμπορος μεταξιού Αβεντίς, ευκατάστατος, αν όχι πλούσιος, γεγονός που τεκμαίρεται από το ότι, όταν πέθανε η κόρη του το 1729, δεν ενταφιάστηκε στο αρμενικό νεκροταφείο που ήταν έξω από την πόλη,¹² αλλά στην αυλή της εκκλησίας όπου θάβονταν

Εικ. 4. Η ταφόπλακα της Γκουχεράν, 1729, ΑΕΗ
(Bartikian 1984, 106, αρ. 14).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱԼ
ԵՒ ԲԱՎԱՐԱԼ ԷՊ
ՐՈՒՇՈՒՄԵՐ
ԱԷՏԻՍԻ ԴՈՒՍ
ՏՐ ԿՈՒՅԵՐԱԼԻ
ԵՒ ԷՐ ԿՈՂԱԿԻ
Յ ԽԷՉՈՒՄԻՆ
ՉՈՐ ԵՒ ՅԱԼԳ
ԵՍԻ ԹՎ ՌԵՅԸ
ԱՊՐԻԼԻ Բ

Αυτός είναι ο τάφος και η κατοικία της Γκουχεράν, κόρης του μεταξέμπορου Αβεντίς, η οποία ήταν σύζυγος του Χετσούμ. Απεβίωσε στις 2 Απριλίου 1729.

¹¹ Πιθανότατα εξισλαμισμένος Αρμένιος, αν κρίνουμε από το πατρώνυμό του. Οι εξισλαμισμένοι απαλλάσσονταν από την καταβολή του κεφαλικού φόρου και είχαν τη δυνατότητα να υπηρετήσουν στα οθωμανικά στρατιωτικά σώματα, ενώ είχαν επίσης φορολογικά και άλλα προνόμια (Green 2005, 95, 98- 99). Εξισλαμισμοί πρέπει να υπήρχαν και στους Αρμένιους του Χάνδακα, ωστόσο εντοπίσαμε τρία μόνο σχετικά έγγραφα.

¹² Το νεκροταφείο είχε παραχωρηθεί στους Αρμένιους του Χάνδακα το 1671 (ΤΑΗ 3:34), βλ. Βακιρτζιάν 2020, 190.

ιερωμένοι, μέλη του ενοριακού συμβουλίου και κάποιες σημαντικές προσωπικότητες.¹³ Ο Αβεντίς σίγουρα δεν αποτελούσε μεμονωμένη περίπτωση. Ήταν ένας από τους πολλούς Περσαρμένιους¹⁴ που κατοικούσαν στο νησί ή διέρχονταν από αυτό και στους οποίους αναφερόταν το φορολογικό φιρμάνι του 1728 (Σταυρινίδης 1984, 174-175, αρ. 2164).

Αντίθετα, ο αρτοποιός Μπενλή από το Ντιγιαρμπακίρ, με επαγγελματική δραστηριότητα τουλάχιστον έντεκα χρόνων στον Χάνδακα, πέθανε μόνος το 1696, μακριά από την οικογένειά του. Φρόντισε, όμως, ώστε η περιουσία του να περιέλθει στη σύζυγο, την ανήλικη κόρη και τον αδελφό του (Σταυρινίδης 1987, 192, αρ. 1442). Εδώ τίθεται κι ένα άλλο ζήτημα, αυτό της μέριμνας για την περιουσία και την εξασφάλιση των κληρονόμων. Από τα επτά έγγραφα που αφορούν στην τύχη της περιουσίας ενός θανόντα και χρονολογούνται από το 1684 έως το 1699, προκύπτει ότι δύο μόνο άτομα άφησαν τα εγκόσμια χωρίς να ορίσουν κληρονόμους, όπως ο χρυσοχόος Αβεδίκ (Σταυρινίδης 1987, 134, αρ. 1348). Όταν πέθανε, τα αγαθά του καταγράφηκαν σε πίνακα, κοστολογήθηκαν και, αφού αφαιρέθηκαν οι δαπάνες, το κράτος καρπώθηκε την περιουσία του. Αντίθετα, ο Σεφέρ από το Κανακέρ ζήτησε να μεταβιβαστεί το βιος του στις δύο αδελφές του, σε περίπτωση που αρρωστήσει και πεθάνει (ΤΑΗ 4:849). Επειδή μάλιστα η μία από αυτές ζούσε στη Σμύρνη, όρισε τον επίσης αρμένιο Λουκά υπεύθυνο για τη μεταφορά της περιουσίας του σε αυτήν. Ένας από τους επτά μάρτυρες που παρίσταντο στη σύνταξη της διαθήκης του ήταν από τον Μοριά, γεγονός που καταδεικνύει πιθανόν τους εμπορικούς δρόμους που ακολουθούσε ο Σεφέρ.

Η εικόνα που έχουμε για την οικονομική επιφάνεια των Αρμενίων είναι αποσπασματική. Η Green αναφέρει ότι στο κατάστιχο της τζιζιέ του 1693, οι φοροεισπράκτορες μέτρησαν εντός των τειχών του Χάνδακα 40 αρμένιους φορολογούμενους (Green 2005, 168). Σύμφωνα με άλλη πηγή, οι φορολογούμενοι Αρμένιοι του Χάνδακα κατά το έτος 1694 ανέρχονται σε 25, εκ των οποίων 5 είναι εύποροι, 15 μεσαίας τάξης και 5 άποροι (Σταυρινίδης 1987, 103-104, αρ. 1314). Στους εύπορους ανήκει σίγουρα η Χανά, η οποία πουλά μια μεγάλη οικία στην συνοικία Δεφτερδάρ, στην υψηλή τιμή των 193 ασλανίων γροσιών (Σταυρινίδης 1987, 179, αρ. 1421) και ο Αβραάμ, γιος Μαλίκ, που διαθέτει καϊκι (ΤΑΗ 5:343). Στην ίδια κατηγορία πρέπει να υπάρχουν αρκετοί ακόμη έμποροι, οι οποίοι διαθέτουν ευμάρεια ώστε να έχουν δούλο (ΤΑΗ 3:315), να πάρουν υπό την προστασία τους ανήλικα Αρμενόπουλα (ΤΑΗ 4:620) ή ακόμα και να υιοθετήσουν Ελληνόπουλα, όπως ο Βισκάν, γιος Οτζάν, ο οποίος ζητά και λαμβάνει από το ιεροδικείο την άδεια για την υιοθεσία του ανήλικου Γιώργη, γιου Γιάννη (ΤΑΗ 5:229). Το ποσό των 7 άσπρων, που δεσμεύεται να δαπανά ημερησίως για τη διατροφή και ένδυση του παιδιού, υπερβαίνει το σύνθετες ποσό των 4-5 άσπρων που ξόδευαν εκείνη την περίοδο όσοι υιοθετούσαν παιδιά.

Καθώς ασχολούνται κυρίως με το εμπόριο οι Αρμένιοι του Χάνδακα, επιλέγουν να ζουν μέσα στην πόλη και προβαίνουν σε αγοραπωλησίες ακινήτων εντός του φρουρίου. Αυτές καταγράφονται το διάστημα αμέσως μετά την κατάκτηση, μέχρι και το γύρισμα του 18ου

¹³ Η Γκουχεράν ήταν παντρεμένη με τον Χετσούμ από το Κανακέρ (Bartikian 1984, 106, αρ. 14). Το Κανακέρ, που σήμερα είναι συνοικία του Γερεβάν, ανήκε τότε στην Περσία των Σαφαβιδών (1501-1736). Βρισκόταν στον περίφημο δρόμο του μεταξιού που εξασφάλιζε τη μεταφορά προϊόντων πολυτελείας από την Ανατολή στη Μεσόγειο και στη συνέχεια στην Ευρώπη.

¹⁴ Κατάγονταν από το Κανακέρ, το Αγκν, το Ντιβρίκ, το Εριβάν, το Βαν.

αι.¹⁵ Ο πρώτος Αρμένιος που αγόρασε ακίνητα στον κατακτημένο Χάνδακα φαίνεται να είναι ο μεγαλέμπορος και τροφοδότης του σουλτανικού στρατού Άμπρο Τσελεμπή ή Αμπραάμ Αμπροϊάν (1621-1676). Σημαίνουν πρόσωπο της αρμενικής κοινότητας της Κωνσταντινούπολης, ευνοούμενος του Κιοπρουλού αλλά ταυτόχρονα φιλόπατρις και θρησκευόμενος (Βακιρτζιάν 2020, 188), αγόρασε, λίγο μετά την κατάκτηση του Χάνδακα, την ελληνική εκκλησία του Αγίου Γεωργίου Δωριανού, έναντι 1400 tahlir και την παραχώρησε στους νεοφερμένους Αρμένιους της πόλης για τις θρησκευτικές τους ανάγκες (Rysaut 1680, 279). Ένας άλλος Αρμένιος, ο Ευσέμπ (Χοβσέπ;), απέκτησε από τον Μάρτιο μέχρι τον Μάιο του ίδιου έτους, τέσσερις οικίες¹⁶ οι οποίες κόστισαν συνολικά 470 ασλάνια γρόσια (Tapu Tahrir 798, 51.1, 52.17, 52.8, 52.15). Η οικονομική του άνεση ήταν τέτοια, ώστε να είναι σε θέση να εξοφλεί με μετρητά, αυθημερόν, κάθε αγορά του.

Ξεχωριστή θέση ανάμεσα στους αγοραστές,¹⁷ λόγω της μεγάλης ευκολίας με την οποία αποκτά και πουλά ακίνητα, έχει ο Κωνσταντίνος, γιος Αβράαμ. Σε ενάμιση χρόνο προέβη σε τέσσερις αγοραπωλησίες, όλες στην ίδια γειτονιά.¹⁸ Εύλογα γεννιούνται κάποια ερωτήματα. Ποιο ήταν το επάγγελμα του Κωνσταντίνου; Πώς βρέθηκε με τόσα ακίνητα; Ήταν μήπως ένας από αυτούς που αγόρασαν το πρώτο διάστημα, μετά την κατάκτηση του Χάνδακα, όσα περισσότερα ακίνητα μπορούσαν, με σκοπό να τα πουλήσουν αργότερα κερδοσκοπώντας (Green 2005, 15); Ήταν αργυραμοιβός ή έμπορος που είχε ανάγκη από χρήματα για να προμηθεύεται εμπορεύματα και να επενδύει στις επιχειρήσεις του; Ή μήπως, πάλι, εκποιούσε την ακίνητη περιουσία του, εν όψει μιας επικείμενης μετακίνησής του σε άλλην περιοχή; Σε κάθε περίπτωση φαίνεται να είναι ο πρώτος που γνωρίζουμε ότι κάνει τόσες κτηματικές συναλλαγές στη συγκεκριμένη συνοικία, επιδιδόμενος θα λέγαμε σε ένα είδος «real estate», πολύ πριν από την εμφάνισή του!

Οι Αρμένιοι βιοπορίζονταν επίσης κάνοντας τραπεζικές συναλλαγές ως πιστωτές. Δάνειζαν σε κατοίκους της πόλης αλλά και της υπαίθρου, σε Αρμένιους ή άλλους χριστιανούς και, φυσικά, σε μουσουλμάνους, για να διευκολυνθούν αυτοί που δεν διέθεταν μετρητά στην πληρωμή των φόρων που τους αντιστοιχούσαν, στην προμήθεια αγαθών ή στη ροή των εμπορικών τους επιχειρήσεων. Το μεγαλύτερο χρηματικό ποσό που γνωρίζουμε ότι δάνεισε Αρμένιος ανέρχεται στα 4.700 ασλάνια γρόσια, με δανειολήπτη τον ντεφντερντάρη της Κρήτης Αχμέτ Εφέντη και δανειστή τον Άμπρο Τσελεμπή (ΤΑΗ 5:216).

¹⁵ Στην ύπαιθρο σημειώνονται μόνο τρεις αγοραπωλησίες, όλες το 1671 (ΤΑΗ 3:138, 544, 171).

¹⁶ Μία οικία στη συνοικία της Αγίας Ειρήνης και τρεις στη συνοικία του Αγίου Ιωάννη της Βαγιάς.

¹⁷ Στην πόλη του Χάνδακα εντοπίστηκαν τρεις πωλήσεις σπιτιών από μουσουλμάνους σε Αρμένιους, με τιμή πώλησης από 87 έως 140 ασλάνια γρόσια, έξι πωλήσεις από Αρμένιους σε μουσουλμάνους, από 65 έως 193 ασλάνια γρόσια, πέντε πωλήσεις από Αρμένιους σε Αρμένιους, από 70 έως 120 ασλάνια γρόσια, μία από Αρμένιο σε Έλληνα, έναντι 80 γροσίων. Τέλος, το 1708, ένας Άγγλος πουλά μια οικία σε έναν Γάλλο, έναντι 150 ασλανίων. Ωστόσο, τα ονόματα ή τα πατρώνυμα των δύο ανδρών υποδηλώνουν αρμενική καταγωγή (Σταυρινίδης 1987, 234, αρ. 1784).

¹⁸ Αρχικά, στις 10 Οκτωβρίου 1670, αγόρασε από μουσουλμάνο ένα σπίτι στη συνοικία του Αγίου Γεωργίου του Δωριανού, έναντι 80 γροσίων (ΤΑΗ 2:329). Τον επόμενο Σεπτέμβριο πουλά στον αρμένιο Καραγκιόζ ένα άλλο σπίτι για 70 ασλάνια (ΤΑΗ 3:137). Έναν μήνα αργότερα, τον Οκτώβριο, πουλά στον ομοεθνή του Μουράτ, έναντι 120 γροσίων, ένα σπίτι που συνορεύει με κτήμα ιδιοκτησίας του (ΤΑΗ 3:165). Μετά από πέντε μήνες, στις 26 Μαρτίου 1672, ενώ κατοικεί κι αυτός στην ίδια περιοχή, πουλά για 87 ασλάνια γρόσια στον αρμένιο Αβραάμ ένα σπίτι, του οποίου η περιγραφή δεν ταυτίζεται με κανένα από τα προηγούμενα (ΤΑΗ 3:395).

Μεσολαβούσαν, επίσης, ως εγγυητές, για Αρμένιους ή μη, σε δανειοληψίες ιδιωτών, εμπορικές συναλλαγές και εκμισθώσεις φόρων. Εγγυούνταν, ακόμα, για τη διαγωγή των μελών μιας συντεχνίας. Δύο αδέρφια, επαγγελματίες αργυραμοιβοί, ο Αϊσά/Ισά και ο Σαρκίς, γιοι Καζάρ, γίνονται το 1671 εγγυητές σε ομοεθνείς τους που ανήκαν στη συντεχνία των ντελάληδων (ΤΑΗ 3:712). Σε διάστημα δύο ημερών εξοφλούν τέσσερις φορές χρέη των αρτοποιών Σαχάκ, γιου Κουμρή, και Μανάς, γιου Σαρκίς (ΤΑΗ 3:141, 549, 550, 146), ενώ ο κύκλος των επιχειρήσεών τους είχε επεκταθεί μέχρι την Κωνσταντινούπολη (ΤΑΗ 4:434).

Όλες αυτές οι οικονομικές συναλλαγές ήταν αδύνατον να μην επιφέρουν διενέξεις. Οι αγωγές αφορούσαν τακτοποίηση χρέους προς το Κρατικό Ταμείο και προς ιδιώτες (Αρμένιους, μουσουλμάνους, Εβραίους, ακόμα και ευρωπαίους αξιωματούχους), για νομή ή εκμίσθωση βακουφικών μαγαζιών, απαλλαγή εργασίας, επιστροφή παρακαταθήκης, διεκδίκηση εμπορεύματος ή εξοπλισμού καθώς και αρχιτεκτονικές παραβάσεις.

Συνοψίζοντας, συμπεραίνουμε ότι οι Αρμένιοι έχουν ιδιαίτερα δραστήρια παρουσία στον Χάνδακα κατά την περίοδο 1669-1750, κυρίως στα χρόνια αμέσως μετά την κατάκτηση της πόλης από τους Οθωμανούς. Κατοικούν και εργάζονται σε διάφορες συνοικίες, αλλά εγκαθίστανται επί το πλείστον κοντά στην αρμενική εκκλησία,¹⁹ συνδέοντας έτσι τη θρησκευτική τους συνείδηση με την κοινοτική τους ταυτότητα. Αρχικά εξασκούν επαγγέλματα που είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με την οικοδομική δραστηριότητα, τις τέχνες και την τροφοδοσία. Καταφέρνουν μάλιστα να ελέγχουν δύο συντεχνίες, των χρυσοχόων και των αρτοποιών. Διακρίνονται ιδιαίτερα στο εμπόριο. Προσωρινοί ή μόνιμοι κάτοικοι της πόλης, ταξιδεύουν από τον έναν τόπο στον άλλο, μεταφέροντας στο νησί από διάφορα μέρη της αυτοκρατορίας τρόφιμα, υφάσματα, μετάξι και άλλα είδη πολυτελείας. Συμμετέχουν σε ένα ευρύ δίκτυο μακρινών εμπορικών ανταλλαγών, συνδέοντας τον Χάνδακα, την Προύσα, το Ντιγιαρμπακίρ, το Αγκν, το Βαν, τη Μους, το Γερεβάν, το Κανακέρ, το Χαλέπι, την Περσία και την Αίγυπτο. Δημιουργούν ταυτόχρονα ένα πυκνό πλέγμα τοπικών εμπορικών δρόμων που ενώνουν το Κάστρο με τη Μήλο, την Πελοπόννησο, τη Θράκη, την Αδριανούπολη, την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη.

Παρά την έντονη κινητικότητα τους, δεν αποκόπτονται από τη ζωή της πόλης, τον παλμό της οποίας παρακολουθούν. Συμμετέχοντας στο επαγγελματικό, οικονομικό και πολιτισμικό γίγνεσθαι, με αγοραπωλησίες, εγγυήσεις, δανειοληψίες, αγωγές και υιοθεσίες, αποδεικνύονται ζωντανά κύτταρα της τοπικής κοινωνίας. Διαμορφώνουν σταδιακά μια κοινότητα που αναπτύσσεται, έχοντας την αρμενική εκκλησία και τη γύρω περιοχή της ως πνευματικό και κοινωνικό κέντρο, χωρίς ωστόσο χαρακτηριστικά κοινωνικού αποκλεισμού ή απομόνωσης.

Μέρος της πολιτισμικής πολυφωνίας του Χάνδακα της εποχής, η κοινότητα αυτή θα επιδράσει εν τέλει ως «μαγιά» στην εξέλιξη της παρουσίας των Αρμενίων στο Ηράκλειο, δημιουργώντας

¹⁹ Αν και οι Αρμένιοι παρουσιάζουν αυξημένη συγκέντρωση στις συνοικίες Βεκίλ Χαρτζ Ρετζέπ Αγά και Αγα Υοργί Demasurini, δηλαδή στην περιοχή γύρω από τη σημερινή Λεωφόρο Καλοκαιρινού και την αρμενική εκκλησία, τους βρίσκουμε να κατοικούν και σε άλλες περιοχές του Χάνδακα, όπως κοντά στο τζαμί του κεχαγιά των γενιτσάρων Ζουλφικάρ Αγά, του Ιμπραήμ πασά, της Βαλιντέ Σουλτάνας, του Μαχμούτ αγά, στη συνοικία Δεφτερδάρ, στην Κυρά Οδηγήτρια και κοντά στην Πόρτα του Πασά.

τις κατάλληλες συνθήκες, ώστε η πόλη να γίνει κατά τον 18ο και 19ο αιώνα πόλος έλξης για αρμένιους εμπόρους, τεχνίτες, γιατρούς και διερμηνείς και να αναδειχθεί αργότερα σε νέα πατρίδα για τους αρμενικής καταγωγής μικρασιάτες πρόσφυγες.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΑΕΗ: Αρχείο Αρμενικής Εκκλησίας Ηρακλείου.

ΑΕΗ: Αρμενική Εκκλησία Ηρακλείου.

ΤΑΗ: Τουρκικό Αρχείο Ηρακλείου.

ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

Գարեգին վարդապետ Արծրունի [Αρχιμανδρίτης Καρεκίν Αρτζουνί], *Տոմար Մարդաբանարհ Գանախի Ս.Յովհաննէս Կարապետ Եղեղեցի* [Μεγάλο Ντομάρ / Κατάστιχο απογραφής πληθυσμού, βαφτίσεων, γάμων και θανάτων της αρμενικής εκκλησίας Ηρακλείου Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος], (1926-_), ΑΑΕΗ.

Երեմիա Չելեպի Քեմուրճեան [Eremia Celebi Kömürçyan], “Պատմագիրք” [Livre d’Histoire] (1670), χφ. 338, Bibliothèque Nationale de France, département des manuscrits arméniens, Paris.

Νικόλαος Σταυρινίδης (1986α), *Μεταφράσεις Τουρκικών Ιστορικών Εγγράφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης*, τ. Α΄, Έγγραφα της περιόδου ετών 1657-1672, 2η έκδ., Ηράκλειο, Δήμος Ηρακλείου – Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Νικόλαος Σταυρινίδης (1986β), *Μεταφράσεις Τουρκικών Ιστορικών Εγγράφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης*, τ. Β΄, Έγγραφα της περιόδου ετών 1672-1694, 2η έκδ., Δήμος Ηρακλείου – Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Νικόλαος Σταυρινίδης (1987), *Μεταφράσεις Τουρκικών Ιστορικών Εγγράφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης*, τ. Γ΄, Έγγραφα της περιόδου ετών 1694-1715, 2η έκδ., Δήμος Ηρακλείου – Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Νικόλαος Σταυρινίδης (1984), *Μεταφράσεις Τουρκικών Ιστορικών Εγγράφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης*, τ. Δ΄, Έγγραφα της περιόδου ετών 1715-1752, 2η έκδ., Ηράκλειο, Δήμος Ηρακλείου – Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Tapu Tahrir 798, 1969, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul.

Ελένη Καραντζίκου – Πηνελόπη Φωτεινού (2003), *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Τρίτος Κώδικας (1669/73 και 1750/67)*, Ε. Α. Ζαχαριάδου (επιμ.), Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Μαρία Βαρούχα – Φωτεινή Χαιρέτη – Μαρίνος Σαρηγιάννης (2008), *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Πέμπτος Κώδικας, Μέρος Α΄ (1673-1675). Μέρος Β΄ (1688-1689)*, Ε. Α. Ζαχαριάδου (επιμ.), Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Γκιουλσούν Αϊβαλή – Μαρίνος Σαρηγιάννης – Φωτεινή Χαιρέτη – Πηνελόπη Φωτεινού (2010), *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Τέταρτος Κώδικας, Μέρος Α΄ (1672-1674). Μέρος Β΄ (1683-1686)*, Ε. Α. Ζαχαριάδου (επιμ.), 2 τόμοι, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Γκιουλσούν Αϊβαλή – Ηλίας Κολοβός – Μαρίνος Σαρηγιάννης (2014), *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Δεύτερος Κώδικας. Μέρος Α΄ (1661-1665). Μέρος Β΄ (1670-1671)*, Ε. Α. Ζαχαριάδου (επιμ.), Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- Τακούη Βακιρτζιάν (2020), «Εμείς οι Αρμεναίοι... Στα ίχνη μιας κοινότητας», *Παλίμψηστον*, τχ. 37 (2020), Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 183-202.
- Հրաչ Բարթիկյան [Hratch Bartikian] (1984), “Կրօնե կղզու Յերակիղիս քաղաքի Ս. Հովհաննէս Կարապետ եկեղեցու հայերէն տապանադիրը”, [Αρμενικά επιτύμβια από τον ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου του Ηρακλείου Κρήτης], *Պատմա-բանասիրական հանդես*, vol. 1 (1984), 102-110.
- George Bournoutian (1999), *The Chronicle of Abraham of Crete*. Costa Mesa, Mazda Publishers.
- Θεοχάρης Δετοράκης (1990), *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο, Τυποκρέτα Καζανάκης.
- Διονύσιος Ζακυθινός (1934), «Περί της εμπορικής κινήσεως των λιμένων Αττικής κατά τα μέσα του ΙΖ΄ αι.», *Ελληνικά*, 7 (1934), 253-265.
- Ελισάβετ Ζαχαριάδου (2003), «Πρόλογος», Ελένη Καραντζίκου – Πηνελόπη Φωτεινού, *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Τρίτος Κώδικας (1669/73 και 1750/67)*, Ε. Α. Ζαχαριάδου (επιμ.), Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, θ-ιη.
- Ελισάβετ Ζαχαριάδου (2010), «Πρόσθετες παρατηρήσεις για τον πληθυσμό του Χάνδακα μετά την παράδοσή του», Γκιουλσούν Αϊβαλή – Μαρίνος Σαρηγιάννης – Φωτεινή Χαιρέτη – Πηνελόπη Φωτεινού, *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Τέταρτος Κώδικας, Μέρος Α΄ (1672-1674)*, Ε. Α. Ζαχαριάδου (επιμ.), τ. 1, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 21-33.
- Ελευθερία Ζέη (2005), *Χώρος και φωτογραφία. Το Ηράκλειο από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Κρητική Πολιτεία. Συλλογή Μιχάλη Σάλλα*, Αθήνα, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.
- Moly Greene (2005), *Κρήτη: ένας κοινός κόσμος. Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των Πρώιμων Νεότερων Χρόνων*, Ελένη Γκαρά – Θέμις Γκέκου (μτφρ.), Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Ελένη Καραντζίκου (2001), «Η οικιστική μορφή της πόλης του Χάνδακα κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας», *Κρητολογικά Γράμματα*, 17 (2001), 111-116.
- Ελένη Καραντζίκου – Πηνελόπη Φωτεινού (2003), «Μια πρώτη προσέγγιση του περιεχομένου 1669-1673», Ελένη Καραντζίκου – Πηνελόπη Φωτεινού, *Ιεροδικείο Ηρακλείου: Τρίτος Κώδικας (1669/73 και 1750/67)*, Ε. Α. Ζαχαριάδου (επιμ.), Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, κθ-οδ.
- Ղալիթ Կարապետեան, Մերույան Կարապետեան [David Karapetyan, Meroujan Karapetyan] (2017), “Երեմիա Քεօմիւրճեան կոնստաւ եկեղեցւոյն Սուրբ Կարապետի, որ ի կղզիւ Կրիստեա Փալստիա կոչեցիւն” [Το κοντάκιο του Ιερεμία Κιομουρτζιάν για την εκκλησία του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στην Κάντια της νήσου Κρήτης], *Հանդես Ամսօրեայ*, (2017), 147-218.
- Raymond H. Kénorkian, Armèn Ter-Stépanian et altri (1998), *Catalogue: Manuscrits arméniens de la Bibliothèque nationale de France*, Paris, BnF et Fondation Calouste Gulbenkian, 962-965.
- Ηλίας Κολοβός (2014), «Μια πόλη για τους πολιορκητές: Κοινωνική ζωή και γάμοι στον οθωμανικό Χάνδακα έξω από τον Χάνδακα (1650-1669)», Γκιουλσούν Αϊβαλή – Ηλίας Κολοβός – Μαρίνος Σαρηγιάννης, *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Δεύτερος Κώδικας. Μέρος Α΄ (1661-1665). Μέρος Β΄ (1670-1671)*, Ε. Α. Ζαχαριάδου (επιμ.), Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 21-47.
- Elias Kolovos (2018), “An Ottoman Register of Venetian Candia”, Anna Valerio (επιμ.), *Venetians and Ottomans in the Early Modern Age* (Hilâl: Studi Turchi e Ottomani 6), Venezia, 75-85.
- Ηλίας Κολοβός – Ελευθερία Ζέη (2023), «Ο Χάνδακας των Οθωμανών», *Ηράκλειο. Μια πόλη, πολλές ιστορίες*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 121-139.
- Κωνσταντίνος Κωνσταντινίδης (1954), «Εκθέσεις και υπομνήματα από την αλληλογραφία του Γαλλικού Προξενείου Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά*, τ. Η (1954), τχ. III, 323-365.

Sir Paul Rycaut (1680), *The history of the Turkish Empire, from the year 1623 to the year 1677 Containing the reigns of the three last emperors, viz. Sultan Morat, or Amurat IV. Sultan Ibrahim, and Sultan Mahomet IV, his son, the thirteenth emperor, now reigning*, London, John Starkey.

Δικράν Σαβαλάν (1962), «Επιτύμβιαι επιγραφαί εν τη Αρμενική εκκλησία Ηρακλείου», *Κρητική Εστία*, τ. 11 (Αύγ. 1962), τχ. 122, 105-106.

Μαρίνος Σαρηγιάννης (2021), «Μια παραγνωρισμένη όψη της οθωμανικής κατάκτησης. Η Κρήτη ως κόμβος για μετακινήσεις και συναλλαγές στην ανατολική Μεσόγειο», *Κρητικός Πόλεμος (1645-1669). Άγνωστες πτυχές*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 295-308.

Λιάνα Σταρίδα (2016), *Υπήρχε μια πόλη... Τα θρησκευτικά μνημεία του Μεγάλου Κάστρου*, τ. 3, Ηράκλειο, Ίτανος, 182-183.

Νικόλαος Σταυρινίδης (1971), «Τουρκοκρατία», *Το Ηράκλειο και ο Νομός του*, Ηράκλειο, Έκδοσις Νομαρχίας Ηρακλείου, 174-213.

Νικόλαος Σταυρινίδης (2019), *Η τελευταία περίοδος της πολιορκίας του Μ. Κάστρου: ο ερχομός του Κιοπρουλή στην Κρήτη*, 2η έκδ., Μ. Χατζόπουλος – Π. Χαραλαμπίδης (επιμ., εισαγωγή, σχόλια, επίμετρο), Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Γιολάντα Τριανταφυλλίδου-Baladié (1988), *Το εμπόριο και η οικονομία της Κρήτης (1669-1795)*, Μ. Γυπαράκη (μτφρ.), Α. Καραστάθη (επιμ.), Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.